

РЕЛІГІОЗНАВЧІ СТУДІЇ

УДК 2-1/9.37

ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ БОГОСЛОВ'Я ТА ЙОГО РОЗМЕЖУВАННЯ
З ІНШИМИ СФЕРАМИ ЗНАННЯ ПРО РЕЛІГІЮOBJECT, SUBJECT OF THEOLOGY AND ITS DISTRIBUTION WITH
OTHER SCIENCES OF RELIGION

В. Л. Хромець

Актуальність дослідження.

Актуальність теми дослідження викликана та пов'язана з необхідністю розмежування поняття богослов'я та релігії, цього потребує сучасний науковий дискурс та теоретична і практична практика у переломленні з сучасною нормативно-правовою базою, яка зазнала змін, щодо підготовки фахівців зі спеціальності «Богослов'я» та визнання дипломів вищих закладів духовної освіти та можливості їх акредитації та ліцензування. Вартим уваги є і концептуалізація понять богослов'я та релігії для наукового дискурсу в практичній та теоретичній площині, а також в розрізі історичного контексту.

Постановка проблеми.

Важливість конкретизації дефініцій є важливою складовою розвитку науки богослов'я в Україні та світі, в даному контексті набуває значення та важливості виокремлення відмінностей богослов'я від релігії, та релігії від богослов'я, даний аспект пов'язаний з тим процесом, який характеризується нетривалим періодом розвитку богослов'я в Україні з часів її незалежності. Вплив також та почасти нерозуміння даних понять викликано атеїстичним минулим та прагненням знищити богослов'я як науку.

Urgency of the research.

The urgency of the topic of the study is due to the need to differentiate between the notion of theology and religion, this requires a modern scientific discourse and theoretical and practical practice in the refraction with the modern regulatory framework that has undergone changes as regards the training of specialists in the specialty «Theology». And the recognition of the diplomas of higher educational establishments and the possibility of their accreditation and licensing. We pay attention to the conceptualization of the concepts of theology and religion for scientific discourse in the practical and theoretical plane, as well as in the context of the historical context.

Target setting.

The importance of specifying definitions is an important part of the development of the science of theology in Ukraine and in the world, in this context, it becomes important and important to distinguish between theological differences from religion and religion from theology, this aspect is associated with a process characterized by short duration the continuity of the development of theology in Ukraine since its independence. The influence also and the part of the incomprehension of these concepts is due to the atheistic past and the desire to destroy theology as a science.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вивченню етимології слова «релігія» та визначенню категоріального апарату пов'язаного з богослов'ям та релігією присвячені праці таких вчених, як: Марк Тулій Цицерон, Луцій Цецилій Фірміан Лактанцій, Аврелій Августин, Ф. Козирев, В. Шохін, Й.Х.Г. Шуман, Ж. Марітен, К. Ясперс, М. Бубер, А. Уайтхед, Ч. Хартсхорн, В. Соловйов, О. Флоренський ранній, Н. Бердяев та інші.

Постановка завдання.

Здійснено спробу окреслити спільні та відмінні риси понять богослов'я та релігії, навести дослідження вітчизняних до зарубіжних вчених з даного питання та зазначити історичний розвиток даних понять.

Виклад основного матеріалу. Виклад основного матеріалу поділяється на дві частини: перша частина дослідження присвячена об'єкту, предмету богослов'я та визначенню самого поняття богослов'я, друга частина дослідження деталізує розмежування богослов'я в контексті інших сфер знання про релігію

Висновки. Отже, на сучасному етапі слід розмежовувати конфесійне та не конфесійне богослов'я (історично першою формою неконфесійного богослов'я є філософське богослов'я). Від богослов'я слід відрізняти інші галузі знання об'єктом вивчення яких є релігія, це філософія релігії, яка є філософською позаконфесійною дисципліною, яка досліджує релігію виключно з позицій філософської раціональності. Це релігійна філософія, яка за змістом, проблематикою та мовою нагадує богослов'я, але результати творчої діяльності релігійних філософів є нереприцьовані конфесією як власне вчення.

Ключові слова: богослов'я,

Actual scientific researches and issues analysis.

The studies of the etymology of the word "religion" and the definition of the categorical apparatus associated with theology and religion are dedicated to the works of such scholars as Mark Tului Tsitsiron, Lucius Cecilia Firmenian Lactantius, Aurelius Augustine, F. Kozirev, V. Shokhin, Y.H.G. Schumann, J. Marithen, K. Iaspers, M. Buber, A. Whitehead, C. Hartshorn, V. Solovyov, Florensky O. Early, N. Berdyaev. and other.

The research objectives. An attempt was made to outline the common and distinctive features of theology and religion, to instruct domestic scientists in foreign studies on this issue, and to indicate the historical development of these concepts.

The statement of basic materials. The presentation of the main material is divided into two parts: the first part of the study is devoted to the object, the subject of theology and the definition of the very concept of theology, the second part of the study details the delineation of theology in the context of other areas of knowledge of religion

Conclusions. Consequently, at the present stage, confessional and non-confessional theology should be distinguished (historically the first form of non-confessional theology is philosophical theology). From theology, it is necessary to distinguish between other branches of knowledge, the object of study of which is religion, this is the philosophy of religion, which is a philosophical non-confessional discipline, which explores religion exclusively from the standpoint of philosophical rationality. This is a religious philosophy, which in terms of content, problem and language resembles theology, but the results of the creative activity of religious philosophers are not confused with the denomination as their own doctrine.

Keywords: theology, religion,

релігія, конфесійне богослов'я, неконфесійне богослов'я, філософія релігії, історія філософії, релігійна філософія.

denominational theology, non-confessional theology, the philosophy of religion, the history of philosophy, religious philosophy.

Актуальність теми дослідження. Актуальність теми дослідження викликана та пов'язана з необхідністю розмежування поняття богослов'я та релігії, цього потребує сучасний науковий дискурс та теоретична і практична практика у переломленні з сучасною нормативно-правовою базою, яка зазнала змін, щодо підготовки фахівців зі спеціальності «Богослов'я» та визнання дипломів вищих закладів духовної освіти та можливості їх акредитації та ліцензування. Вартим уваги є і концептуалізація понять богослов'я та релігії для наукового дискурсу в практичній та теоретичній площині, а також в розрізі історичного контексту.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Важливість конкретизації дефініцій є важливою складовою розвитку науки богослов'я в Україні та світі, в даному контексті набуває значення та важливості виокремлення відмінностей богослов'я від релігії, та релігії від богослов'я, даний аспект пов'язаний з тим процесом, який характеризується нетривалою тяглістю розвитку богослов'я в Україні з часів її незалежності. Вплив також на почасті нерозуміння даних понять викликано атеїстичним минулим та прагненням знищити богослов'я як науку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Поняття релігії включає в себе поняття богослов'я, як певний релігійний феномен, але з іншого боку богослов'я і є певною рефлексією щодо релігії.

Етимологія слова релігія окремо з'ясовували три мислителі Марк Тулій Цицерон, Луцій Цецилій Фірман Лактанцій, Аврелій Августин. Цицерон розмірковує над значення цього терміну, який в його часи вже втратив чіткий сенс (від лат. religio – «благочестя, сумлінність, надійність, об'єкт поклоніння»); сам Цицерон вважав, що термін релігія є похідним від дієслова *relegere* (знов збирати, знов обговорювати, знову обмірковувати, відкласти для особливого вжитку), що метафорично означає «благоговіння», або «благоговійне, шанобливе ставлення до чогось». Тому сутнісною ознакою релігії для Цицерона було «благоговійне ставлення до вищих сил, шанобливе ставлення до Божественного. Лактанцій етимологію

слова «релігія» виводив від латинського дієслова religare (зв'язувати, прив'язувати), для нього сутнісною ознакою релігії це був зв'язок людини і Бога. Августин також виводив термін «релігія» від дієслова religare, але Він вказував на значимість у розумінні префіксу «ге», які вказував не просто на зв'язок, а на відновлення зв'язку з Богом. Відновлення – оскільки він був втрачений внаслідок гріхопадіння. Функціональне значення терміну «релігія» з'являється в період римських завоювань та існування на території Римської республіки, а пізніше і імперії різних вірувань, які типологічно схожі до римських, але відрізняються в уявленнях про сферу Божественного та обрядами поклоніння. Термін «релігія» стає родовим поняттям, який включав різноманітні релігії народів завойованих територій, релігії яких були поряд з римською релігією видами, які об'єднувалися родовими ознаками в поняття «релігія». В умовах полірелігійності та поліконфесійності римської імперії цей термін став дуже важливим узагальнюючим терміном. Цей термін Цицерон використовує для відокремлення римської релігії від забобонів і марновірств, Лактанцій і Августин даний термін використовують для відділення християнства від нехристиянських релігій і християнських ересей. В період середньовіччя коли встановлюється монополія однієї релігії чи конфесії, середньовічна Європа була поділена на католицьку та православну ойкумену, і тому, термін релігія рідко використовується, оскільки є більш природній для християнства термі «церква». Функціональна значимість і важливість цього терміну повертається починаючи з періоду Реформації коли на території Європи виникає низка некатолицьких церков: лютеранство, кальвінізм, цвингліанство, анабаптизм, пізніше англіканство тощо. Пізніше релігійна плюралізація лише посилюється. У другій половині XX століття на початку XXI століття світ пережив справжній релігійний бум, який призвів до виникнення нових релігій та нових конфесій в межах старих релігійних традицій, тому поняття релігія з XVI століття повертається в інтелектуальний вжиток як родове поняття по відношенню до різноманітних історичних релігійних та конфесійних форм, які є його видами. «.....якщо в XV столітті в назвах книг практично не зустрічається слово «релігія», то в XVI столітті більше 40%, а в XVII – близько 70% книг Європи використовують його замість слова «віра». Далі, починаючи з XVIII століття, наявне різке витіснення терміна «християнська релігія» терміном «християнство», також таким який не використовувався до XVI століття». (Ф.Козирев) [1, с. 61]. Раніше не вирішеними питання, яких торкається дана стаття пов'язані з конкретизацією понять богослов'я та релігія.

Формулювання цілей статті. Цілями статті є окреслити спільні та відмінні риси понять богослов'я та релігії, навести дослідження

вітчизняних до зарубіжних вчених з даного питання та зазначити історичний розвиток даних понять.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Слід наголосити, що термін релігія є соціально та культурно зумовленим і виникає в Європі в контексті релігійного та конфесіонального плюралізму. Як правило, в самоназвах релігійних традицій та конфесій цей термін не фігурує, і він є по відношенню до них технічним, який узагальнює певні типові форми духовних практик. Релігія має два рівні: зовнішній та внутрішній. На зовнішньому рівні релігія організована навколо певної теорії – віровчення та певної практики – релігійний культів, а також інституційно – релігійні спільноти; на внутрішньому рівні релігія постає та проявляється на інтелектуальному, емоційному та вольовому рівні – це релігійне переживання, засвоєння якого формує релігійний досвід. Наголошення лише на одному з рівнів, або зовнішньому, або внутрішньому призводить, відповідно до соціологізму чи психологізму. Відмова від соціологічної чи психологічної позитивізації релігії призводить до необхідності усвідомлення релігії як цілісного феномену, в якому важливим є як саме протікання релігійного переживання, так і те, що переживається, як це виражається у певних діях, і як це типізується у досвід, який має інтерсуб'єктивну значимість. Такій підхід можна назвати феноменологічним – це своєрідна спроба не намагатися редукувати все до типових схем, а з іншого визнати типовий значимий досвід пізнання, який протікав з певними унікальними нюансами, феноменологія говорить про типологічне і про унікальне як значимі у процесі релігійного пізнання. Наприклад є типологічні дії, які ми називаємо молитвою, але є унікальне протікання на рівні окремого суб'єкта, того хто молиться. Виокремлення з унікальних досвідів типологічні феномени не редукуючи унікальне до типологічного. У цьому зв'язку ми можемо говорити про поняття релігія, яке обіймає низку типологічно схожих феноменів, але буде не правильно говорити про релігії в множині, оскільки з одного боку не буде терміну, який їх типологічно може узагальнити, а з іншого те, що ми називаємо конкретними релігіями вони мають конкретну назву – християнство, іслам, які також є типами менших феноменів, які включаються в їх обсяг – в християнство, – православ'я, католицизм, протестантизм, і далі поділ продовжується до громади і до конкретного індивіда. Іншими словами як не коректно говорити про релігії в множині, як не коректно говорити про православ'я, католицизми, протестантизми, а говорять Еладська православна церква, Греко-католицька церква, англіканська церква (або англіканство). Задля збереження унікального характеру ми не повинні з

родових понять створювати квазіродові поняття, а іти тим шляхом, коли ми описуємо більш дрібний феномен, він має поставати, в першу чергу, через унікальні риси і тут ми не можемо рухатися шляхом мовної економії. Таке розуміння релігії призводить до того, що коли ми говоримо про конфесійне богослов'я, воно є узагальнюючим богослов'ям конкретної конфесії, яке має бути назване – православне богослов'я, католицьке, богослов'я, протестантське богослов'я, сунітське богослов'я, шийтське богослов'я тощо, і далі богослов'я Еладської православної церкви, богослов'я грузинської православної церкви, і за подібною аналогією з іншими конфесіями, йдучи далі ми можемо говорити про богослов'я Київської духовної семінарії та богослов'я Одеської духовної семінарії Української православної церкви і ми можемо здійснювати комбінування – православне богослов'я Київської духовної семінарії Української православної церкви. Головне у цій мовній грі пошук максимально коректного релевантного ситуації мовної конструкції. Вдалим на нашу думку виходячи з вищесказаного є визначення В. Шохіна: «богослов'я є рефлексія релігійної свідомості, об'єктами якої повинні бути основні складові існування релігійного індивіда – як *виміру* розуму, волі й почуття, і релігійної спільноти – у вигляді доктринальних, морально-поведінкових, культових та інституційних норм». [2, с. 22].

Слід наголосити, що ця рефлексія є іманентною до релігії, конкретно до конфесії, до якої належить богослов, рефлексія здійснюється з позицій конфесії, на тому, що є суттєвим для цієї конфесії, обмежуючись конфесійно-визначеною значимістю, і тоді, ми говоримо про конфесійне богослов'я. Наголошення на проблемній значимості характерне для не конфесійного богослов'я. Значиме для двох і більше конфесій стосується міжконфесійного богослов'я.

Не конфесійний характер дослідження релігії притаманний іншим наукам, які є дотичними до богослов'я, але є принципово відмінними від богослов'я, мається на увазі, в першу чергу, релігієзнавство та філософія релігії. Далі ми спробуємо здійснити демаркацію богослов'я, філософії релігії та релігієзнавства.

Філософія релігії є філософським дослідженням релігії, яке ґрунтується на філософській критиці (аналізі). Історично термін філософія релігії:

« Остаточне походження «філософії релігії» від «природної теології» - розгляду релігійних істин засобами раціональності крім звернення до Одкровення (перший трактат – «Природна теологія» (ок.1330) Скотіста Н. Бонетуса). «Філософія релігії» єзуїта С. фон Шторхенбау (1772), розгорнута у вигляді синтезу традиційної «природної теології» і католицької

апологетики. Швидка рецепція терміна «Філософія релігії» у Франції (з 1774) і двоїста реакція на нього в самій Німеччині. Й.Х.Г. Шуман (1793): перше включення «філософії релігії» (приблизно як вчення про принципи моральної раціональності) в корпус філософських дисциплін. Філософія релігії відрізняється від філософського богослов'я тим, що повністю відмовляється від нормативного значення Одкровення, є у повній мірі не богословською, а філософською дисципліною. Таке розуміння філософії релігії ми вважаємо основним розумінням філософії релігії. Розгляд різноманітних історичних форм розуміння філософії релігії ми залишаємо за дужками нашого дослідження, оскільки це не є предметом наших наукових пошуків. Принциповим для філософії релігії є вирішення питань, які можуть бути раціонально осмислені з позиції філософських, або з позицій шкіл секулярної філософії.

Конфесійна нейтральність перерахованих і аналогічних проблем самих по собі. Можливість вирішення їх в залежності від «презумпції» тих, хто їх вирішує – позаконфесійний підхід залишає їх в рамках секулярної філософії (абстрактно-релігійної, «агностичний» або навіть атеїстичний), конфесійний (в рамках християнської догматичної свідомості) включав і включає їх в формат апологетики і частково догматичного богослов'я (в рамках параметра наведеного визначення теології (В.Шохін) [2, с. 38].

Ми погоджуємось з першою частиною дефініції розуміння філософії релігії, а друга його частина стосується іншої галузі знання філософського богослов'я, про що йшлося вище, використовуючи хід аргументації самого В.Шохіна, якщо є термін філософське богослов'я, то йдеться, в першу, чергу, про богослов'я, яке використовує філософські методи в аналізі богословської проблематики. Якщо ми говоримо про філософію релігії, то йде мова про філософську дисципліну предметом вивчення якої є релігія, на нашу думку, є неправильно змішувати дві галузі знання. Перша генетично пов'язана з богослов'ям, а друга з філософією.

Також слід відрізнити від богослов'я, філософію релігії – релігійну філософію. «Широкий обсяг поняття "релігійна філософія" дозволяє включати в нього найрізноманітніший спектр явищ релігійно спрямованих дослідів філософської творчості. Можливість визначити в якості «релігійного філософа» суб'єкт філософської діяльності, що займається філософськими штудіями як такими, спеціально проблеми філософії релігії, або й тими й іншими: 1) за умов особистої експлікованої конфесійності (як Ж. Марітен), 2) за умов особистої неексплікованої конфесійності (як К. Ясперс), 3) за умов ілюзій щодо своєї експлікованої конфесійності (як М. Бубер), 4) за умови особистої експлікованої позаконфесійності (як А. Уайтхед або Ч. Хартсхорн). Наявність

«проміжних» фігур (в історії російської думки В. Соловйов, Флоренський О.П. ранній, Н. Бердяєв та інші). Підсумок "релігійна філософія" – всі феномени релігійного філософського дискурсу за рамками формату теології. Можливість охоплення поняттям «релігійна філософія» діяльності переважної більшості мусульманських та іудейських і всіх буддійських, джайніських та індуїстських мислителів (В.Шохін). [2, с. 40].

Тобто, можна сказати, що релігійна філософія за проблематикою, мовою схожа на богослов'я, але оскільки результати релігійних філософів прямо не експліковані якоюсь конфесією як раціональна інтерпретація віровчення конфесії, вона, тобто релігійна філософія залишається суб'єктивним вченням мислителя, що наближає її за змістом до філософії. Тому можна сказати, що релігійна філософія – це, в першу чергу, філософія предметом розмірковування якої є богословські теми і проблеми. Також проблематичний характер є у словосполучень, які поєднують назву традицій чи конфесій з терміном філософія, як то, християнська філософія, ісламська філософія, православна філософія, сунітська філософія. Якщо йде мова про раціональне осмислення віровчення, тобто тим чим є християнство або іслам, тоді доречніше використовувати термін християнське та ісламське богослов'я відповідно, чи православне чи сунітське богослов'я відповідно, оскільки не зрозумілий інституційний статус конфесійної філософії в межах певної конфесії, тому доречніше в такому випадку говорити про філософію якою займаються християнин чи мусульманин, православний чи суніт і це пов'язано з його приватною чи публічною справою, прямо не пов'язано з конфесією до якої він належить. Хоча, слід відзначити, що це завжди буде залишатись складним питанням коли філософія окремого автора, який має чітку конфесійну ідентифікацію стає богослов'ям конфесії до якої він належить, або так і залишається його студіями, які залишаються нерцепійованими конфесією для того, щоб однозначно ствердити, що продукти творчої діяльності стануть, чи не стануть богослов'ям чи залишаться, чи не залишаться філософією, потрібно, щоб пройшов певний час це видно на прикладі Томи Аквінського коли його вчення церква поступово рецесіювала як вчення церкви.

Ще одна галузь об'єктом якої є вивчення релігії є релігієзнавство. За своїми методами, принципами та підходами релігієзнавство є галуззю знання, яка найменше перетинається з богослов'ям, оскільки її засновники М.Мюллер, К.Тіллі, П.Д.Шантеп'є де ла Соссе, які формували нову галузь дослідження релігії, вони свідомо її фундували як відмінну від богослов'я, здобутки якої можуть лише використовуватись в богослов'ї [2, с. 40-41]. На своїх початках ідеалом релігієзнавчого знання були природничі науки, коли релігія досліджується релігієзнавцем, досліджується як жива природа

біологом. Релігієзнавство, в першу чергу, орієнтується на феноменальну дань явища пов'язаного з релігією, історичну проявленість, релігієзнавство цікавить вся множина релігії, від архаїчних вірувань та уявлень, язичницьких традицій, східних релігій та великих монотеїстичних релігій. Вона ставить на один щабель не вивисшуючи жодну з них, релігієзнавець повинен бути світоглядно нейтральним до предмету свого дослідження, тобто його релігійна та безрелігійна позиція не повинна впливати на його судження про предмет його вивчення. Релігієзнавство є дескриптивною наукою (описовою) на відміну від богослов'я, а також філософії релігії та релігійної філософії, які є нормативними (оціночними) по відношенню у їх дослідженнях та судженнях про релігію. Хоча слід сказати, що були спроби поставити релігієзнавство «на службу» богослов'ю. В першу чергу, в апологетичних цілях, наприклад, щоб довести вродженість, а відповідно загальну значимість релігійного досвіду Е. Ленг, або існування первинного монотеїзму П.Шміт, або навпаки поставити релігієзнавство «на службу» науковому атеїзму, що ми спостерігали в радянський період нашої історії, але і перше, і друге, не може називатись власне релігієзнавчим підходом, а лише використанням релігієзнавства для не релігієзнавчих цілей.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, на сучасному етапі слід розмежовувати конфесійне та не конфесійне богослов'я (історично першою формою неконфесійного богослов'я є філософське богослов'я). Від богослов'я слід відрізняти інші галузі знання об'єктом вивчення яких є релігія, це філософія релігії, яка є філософською позаконфесійною дисципліною, яка досліджує релігію виключно з позицій філософської раціональності. Це релігійна філософія, яка за змістом, проблематикою та мовою нагадує богослов'я, але результати творчої діяльності релігійних філософів є нерцепційовані конфесією як власне вчення. Це релігієзнавство, яке є світоглядно і конфесійно нейтральною і, яке орієнтоване на опис всієї множини релігійних феноменів, а саме на нейтральне дослідження всіх релігій та конфесій. Тому, важливо не приписувати богослов'ю не притаманні для нього підходи дослідження релігії, та чітко розрізняти інші галузі знання об'єктом яких є вивчення релігії, ці висновки важливі для того, щоб чітко окреслити межі богословської освіти і відрізняти їх від освітніх проектів інших галузей знання та інших наук про релігію (філософія релігії, релігійна філософія, релігієзнавство). Релігія є спільним об'єктом дослідження богослов'я, філософії релігії, релігійної філософії та релігієзнавства. Як певний набір знань та пропозиційних суджень про релігійне. А от на рівні предмету цей об'єкт уточнюється, і в межах кожної сфери дослідження релігії

окреслюється певний аспект дослідження релігії, який визначає її унікальний предмет, і тому на рівні предмету згадувані чотири сфери знання про релігію розрізняються.

Отже, з одного боку, окресливши спільний об'єкт дослідження для богослов'я, філософії релігії, релігійної філософії, релігієзнавства, а з іншого – розмежувавши їх предметні сфери, ми можемо далі вести мову та здійснювати аналіз поняття «богословська освіта».

Список використаних джерел

1. Козырев, Ф., 2005. 'Религиозное образование в светской школе. Теория и международный опыт в отечественной перспективе: монография', Санкт-Петербург. : *Апостольский город*, с. 61.
2. Шохин, В., 2002. 'Теология. Введение в богословские дисциплины: учебно-методическое пособие', М. : *ИФРАН*, с. 22-41.

References

1. Kozyrev, F., 2005. 'Religioznoe obrazovanie v svetskoj shkole. Teorija i mezhdunarodnyj opyt v otechestvennoj perspective: monografija' (Religious education in secular school. Theory and international experience in the domestic perspective: a monograph', Sankt-Peterburg. : *Apostol'skij gorod*, s. 61.
2. Shohin, V., 2002. 'Teologija. Vvedenie v bogoslovskie discipliny: uchebno-metodicheskoe posobie (Theology. Introduction to theological disciplines: teaching-methodical manual)', M. : *IFRAN*, s. 22-41.